

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâ'is* (trc. M. Fahrî-yi Herâtî – Hakîm Şah Kazvîni; nşr. Ali Asgar-ı Hikmet), Tahran 1323 hş.; a.e. (nşr. Suyima Ganiyeva), Taşkent 1961; a.e.: *Mecâlisü'n-nefâ'is* (nşr. ve trc. Kemal Eraslan – Naci Tokmak), Ankara 2001, I-II; Bedia Aziz, *Herat Mektebi Tezkireciliği* (mezuniyet tezi, 1924), Dârülfünun Ed. Fak.; Sâdîkî-i Kitâbdâr, *Tezkire-i Mecmau'l-havâs* (trc. Abdürresûl Hayyâmpûr), Tebriz 1327 hş., s. 4-12; J. Eckmann, "Die Tschaghataische Literatur", *Ph. TF*, II, 304-402; Agâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî: Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara 1968, IV, 61-86; a.mlf., "Türkiye Kitaplıklarında Nevâî Yazmaları", *TDAY Belleten* (1958), s. 127-214; Ahmed Gülçin-i Meânî, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, Tahran 1350 hş., II, 118-128; M. Ali Taberî, *Zübdetü'l-âşâr*, Tahran 1372, s. 352-353; Haluk İpekten, *Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şuara Tezkireleri*, Erzurum 1988, s. 34-37; Ahmet Kartal, "Ali Şîr Nevâî'nin Mecâlisü'n-nefâ'is isimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi", *Bilgi*, sy. 13, Ankara 2000, s. 21-63; Abdülkadir Karahan, "Tezkire", *İA*, XII/1, s. 227.

KEMAL ERASLAN

MECÂMÎÜ'L-EDEB

(مجامع الأدب)

Manastırlı Mehmed Rifat'ın
(ö. 1907)

belâğata dair eseri

(bk. MEHMED RİFAT, Manastırlı).

MECÂMÎÜ'L-HAKÂİK

(مجامع الحقائق)

Osmanlı âlimi Ebû Saîd el-Hâdimî'nin
(ö. 1176/1762)

fıkıh usulüne dair eseri.

Tam adı *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik ve'l-ka-vâ'id ve cevâmi'u'r-revâ'ik ve'l-fevâ'id mine'l-uşûl* olan ve sistematik bir fıkıh usulü kitabı tarzında kaleme alınan eser bir mukaddime, iki bölüm (bab) ve hâtîmeden meydana gelmekte olup her iki bölüm dört kısımdan (rükün) oluşmaktadır. Girişte usûl-i fıkıhın mahiyeti, konusu ve gayesine temas edildikten sonra birinci bölümde fıkıh usulünün deliller bahsine yer verilerek sırasıyla kitap, sünnet, icmâ ve kıyas konuları rükün başlıkları altında incelenmiş, lafız ayırımları ve lafzî yorum meselelerinin kitap ve sünnetin ortak konuları olduğu belirtilip bunlar birinci rükün içinde geniş biçimde işlenmiştir. Şer'î hüküm bahsinin ele alındığı ikinci bölümde hüküm, hâkim, hükme konu olan fiil (el-mahkûm bih) ve hükmün muhatabı mükellef (el-mahkûm aleyh) konuları üzerinde

durulmuştur. Müellifin bazı konuları fasıl (meselâ bk. celî kıyas) ya da bab şeklinde (meselâ bk. ictihad) müstakil alt başlıklar altında işlediği görülmektedir.

Mecâmi'ü'l-hakâ'ik'in sonuç bölümünde 154 küllî kaide yer almaktadır. Müellif, bu kaidelerin tesbitinde İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* adlı eserinden yararlanmış ve bazı ilâvelerde bulunmuştur. Bu bölümdeki kaideler, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin *el-Mengûr fi'l-ka-vâ'id* adlı eserinde olduğu gibi her kaide-nin ilk kelimesinin başlangıç harfi esas alınmak suretiyle alfabetik olarak sıralanmıştır. Bazı kaideler, Kerhî'nin *er-Risâle fi'l-uşûl*'üne benzer tarzda meselelerin illetlerinin belirlenmesinde mezhep hukukçuları için yönlendirici ilkeler şeklinde düzenlenmiştir. *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik*'in bu bölümü, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin küllî kaidelerle ilgili kısmının önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

Özellikle Molla Hüsrev'in *Mirkâtü'l-vü-şûl*, Sadruşşerîa'nın *et-Tavzîh* ve Tâceddin es-Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* adlı kitaplarından faydalanılarak hazırlanan *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik*, Hanefî mezhebinin görüşlerini esas almakla birlikte izlediği metot açısından karşılaştırmalı bir usûl-i fıkıh eseri niteliğindedir. Kitapta genellikle Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin görüşleri arasında mukayeseler yapıldığı ve zaman zaman müellifin kendi tercihlerine de yer verdiği görülür. Konular kısa, veciz bir üslûpla ele alındığı için eser aynı zamanda bir ders kitabı özelliği taşımaktadır.

Çeşitli tarihlerde basılan *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik* (İstanbul 1273, 1303, 1318), Mustafa Hulûsi Güzelhisârî tarafından *Menâfi'u'd-dekâ'ik fi şerhi Mecâmi'ü'l-hakâ'ik* adıyla şerhedilmiştir (İstanbul 1273, 1308; Kahire 1288). Bu eser Osmanlı medreselerinde Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-uşûl*'ü yerine geçecek kadar meşhur olmuştur. Bir kısım kaynaklarda *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik*'i Ebû Saîd el-Hâdimî'nin oğlu Abdullah el-Hâdimî'nin *Menâfi'u'd-dekâ'ik fi şerhi Mecâmi'ü'l-hakâ'ik* adıyla şerhettiği (*İzâhu'l-meknûn*, II, 559), eserin Necîb Ayıntâbî ve Muhammed b. Mustafa el-Konevî tarafından yapılmış şerhlerinin de bulunduğu zikredilmekle birlikte (a.g.e., II, 430) bu eserlere kütüphane kayıtlarında rastlanmamıştır.

Mecâmi'ü'l-hakâ'ik'i Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi *Levâmi'u'd-dekâ'ik fi tercemeti Mecâmii'l-hakâ'ik* (İstanbul 1293) ve Hanîf İbrâhim Efendi *Tercü-*

me-i Mecâmi' fi'l-uşûl (İÜ Ktp., TY, nr. 3692) adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Cevdet Paşa'nın Adliye nâzırlığı döneminde açılan Mekteb-i Hukuk'ta *Mecelle* okutulmaya başlandıktan sonra müfredat programına ilâve edilen usûl-i fıkıh dersinde *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik* takip edilmiştir. Eser aynı zamanda Sava Paşa'nın *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* isimli kitabının temel kaynağını teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Saîd el-Hâdimî, *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik* (Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik* içinde), İstanbul 1273, s. 2-47; *İzâhu'l-meknûn*, II, 430, 559; Serkis, *Mu'cem*, I, 808-809; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1955, I, 19, 117; II, 45, 46, 53, 54; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî fi sevbihî'l-cedid*, Dımaşk 1968, II, 956-957; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 118, 122; Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahşi'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 459; Orhan Çeker, "Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Mecâmi'u'l-hakâ'ik Adlı Eseri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Konya 1998, s. 43-52; Ahmet Akgündüz, "Güzelhisârî, Mustafa Hulûsi", *DLA*, XIV, 331; Ferhat Koca, "Hâdimî, Abdullah", a.e., XV, 24.

KÂMİL YAŞAROĞLU

MECAZ

(المجاز)

Bir ilgi ve karîne ile gerçek anlamı dışında kullanılan kelime veya terkibi ifade eden belâğat terimi.

Sözlükte "bir yeri yürümek suretiyle geçmek, yol katetmek" anlamındaki *cevz* (*cevâz*) kökünden isim veya masdar olan *meccâz* kelimesi "asıl mânasından alınıp ilgili bulunduğu başka bir mânaya nakledilen lafız" demektir. Mecaz masdarı ism-i fâil anlamında "asıl mânasından başka anlama geçen lafız" veya ism-i mef'ûl anlamında "asıl mânasından başka mânaya nakledilen lafız" olarak iki şekilde yorumlanmıştır. Mecaz ile *hakikat* hem sözlük hem terim anlamları bakımından birbirinin karşıtı durumundadır. Çünkü hakikat sözlükte "kendi yerinde duran veya sabit bırakılan nesne (kelime)" mânasına geldiği gibi terim olarak da gerçek anlamında kullanılan lafzî ifade eder. Mecazın sınırlarını ve dolayısıyla tanımını belirleyen temel unsurlar Hatîb el-Kazvîni ile tamamlanmış olup (*el-İzâh fi 'ulûmî'l-belâğa*, s. 392-396) ondan önceki

dilcilerce yapılan mecaz tanımlarında bu unsurlar eksiktir. Buna göre mecazın tam tanımı, “hakikat mânası ile nakledilecek mânâ arasında bulunması gereken bir alâka ve hakikat anlamının kastedilmesi-ne engel olan bir karînenin bulunması halinde ortak bir iletişim dilinde konulduğu anlamının dışında kullanılan lafız” şeklinde olmalıdır. Tanımdaki “ortak iletişim dili”nden maksat lûgat, örf veya din dillerinden biridir.

Hakikatle mecazın belirleyicisi kullanımdır. Bir kelime yahut ifade bir kullanımda konulduğu anlama delâlet edip etmemesine göre hakikat veya mecaz adını alır. Meselâ “salât” kelimesinin din dilinde konulduğu (hakikat) anlamı “belli erkân ve şartlarla eda edilen ibadet”tir. Kelime dinî literatürde bu anlamıyla kullanılırsa hakikat, aynı literatürde “dua” anlamında kullanılırsa mecaz konumunda bulunur. Buna karşılık salâtin sözlükte konulduğu anlam “dua” olduğundan bu literatürde “ibadet” mânasında kullanılırsa mecaz olur.

Hakikatle mecaz lûgat, din, avam örfü (günlük iletişim dili) ve havas örfü (bilim dili) kısımlarına ayrılır. Bir kelimenin bu dillerden birindeki yaygın anlamı o dildeki hakikat mânası, bunun dışındaki anlamı ise mecazi mânasıdır. Meselâ “fiil” kelimesi lûgatçıların dilinde “işlemek, yapmak, iş” anlamında kullanılmışsa lûgavî hakikat, kelime çeşidi (fiil) olarak kullanılmışsa lûgavî mecaz olur. Nahiv âlimlerinin dilinde “fiil” anlamında kullanılırsa havas örfü hakikati, “iş ve işlemek” anlamında kullanılırsa havas örfü mecazi olur. Aynı şekilde sıfat, izâfet, istisna kelimelerinin sözlük anlamları ile nahivcilerin dilindeki hakikat anlamları, yine zekât, hac, iman, İslâm, küfür kelimelerinin sözlüklerdeki gerçek anlamları ile din dilindeki gerçek anlamları ve buna bağlı olarak mecazi anlamları farklıdır.

Mecazla hakikat bir delâlet kategorisi olup lafzî delâletin kapsamına dahildir. Delâlet bir şey hakkındaki bilginin başka bir şeyin bilgisine ulaştırması demektir. İlk bilgiye “dâl” (dâil), ulaşılan bilgiye “medlûl” denir. Lafızla anlamı arasındaki bilgi akışına “lafzî delâlet” adı verilir. Lafzın kendisi dâl, anlamı medlûldür. Delâlet vaz’î (mutabakat), tazammunî ve iltizâmî olmak üzere üçe ayrılır. Bir lafzın bir ifade ve kullanımda lûgat, din veya örf dillerinden birinde konulduğu anlamı bütün unsurlarıyla belirtmesine “vaz’ delâleti”, bir kısmını bildirmesine “tazammun delâleti”, konulduğu anlamla zo-

runlu olarak bağlı bulunduğu başka bir anlam bildirmesine “iltizam delâleti” denir (Zemlekânî, s. 98). Cüz’î veya zorunlu anlamların tayininde zihin etkin rol oynadığı için son iki nevi akfî delâlet kategorilerinden kabul edilmiştir. Hakikat vaz’î delâletin, mecaz tazammunî, kinaye ise iltizâmî delâletin kapsamına girer.

Bir mecaz mecaz olarak kullanılan kelime (terkip), gerçek anlam, mecazi anlam, alâka ve manî karîne olmak üzere beş temel unsurdan oluşur. Mecazın gerçekleşebilmesi için hakiki anlamdan mecazi anlama nakil ve ikisi arasında alâka (münasebet / ittisâl / ilinti) şarttır. Alâkanın bir benzerlik olması halinde bu mecaza “istiare”, benzerlikten başka bir alâka söz konusu ise “mecâz-ı mürsel” denir. İstia-redeki alâkaya “mânevî ittisâl”, mecâz-ı mürseldekine “sûrî ittisâl” adı verilir. Ayrıca mecazda nakledilen şeyin lafız veya mânâ olduğu yolunda iki ayrı tez mevcuttur. Yukarıda verilen mecaz tanımına göre anlamlar sabit olup lafızlar hakiki mânalarından mecazi mânalarına nakledilmektedir. Birden çok anlama gelen müş-terek lafızlar mecaz sayılmaz. Zira bu mânalardan her biri gerçek (vaz’î) olup aralarında nakil diye bir şey söz konusu değildir. Gerek mürtecel gerekse menkul özel isimlerde nakil şartı bulunmakla birlikte alâka şartı mevcut olmadığı için bunlar mecaz sayılmaz. “Kaya” anlamında cins ismi olan “hacer” kelimesini birine özel isim olarak nakletmek (menkul özel isim) mecaz sayılmaz, çünkü kelimenin gerçek anlamı olan kaya ile kendisine ad olarak nakledilen insan arasında mâkul bir alâka mevcut değildir. Karîne bir iş ve meselenin anlaşılıp çözülmesine yarayan ipucu demektir. İbare içinde yer alan bir kelime veya ifade kelimenin gerçek anlamda kullanılmasına engel teşkil eden bir karîne olabilir. Buna “karîne-i lafziyye” denir. Kullanım yerine göre akıl, örf ve durum da gerçek anlamın kastedilmesine mâni bir karîne teşkil edebilir. Kelime ve ifadenin gerçek anlamı akıl, örf, durum ve bağlam (konteks) itibarıyla imkânsız olabilir. Bunlara da “karîne-i akliyye, karîne-i örfiyye, kârîne-i hâliyye” adı verilir.

Mecazla hakikatın tanınıp ayırt edilmesi konusunda bazı ölçüler ortaya konulmuş olup başlıcaları şunlardır: Dili kullananların ve dil âlimlerinin beyanı esastır. Lafzın ilk akla gelen veya karînesiz anlaşılan anlamı hakikat, karîne ve akfî çıkarım yoluyla anlaşılabilen anlamı ise me-

cazdır. Hakikatın tekili, ikili, çoğulu, işti-kak ve çekimi olur, mecazın olmaz. Hakikat anlamında kullanılan kelimenin çoğulu ile mecazının çoğulu farklı olabilir. Emr (buyruk: hakikat), çoğulu evâmîr; emr (durum, iş: mecaz), çoğulu umûr; ah (kan kardeşi: hakikat), çoğulu ihve, ah (din kardeşi: mecaz), çoğulu ihvân gibi. Hakikat tekit edilir, mecaz edilmez, özellikle mecazda masdarla tekit yapılmaz. Bu sebeple, “Allah Mûsâ ile gerçekten konuştu” (وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) meâlindeki âyette (en-Nisâ 4/164) yer alan konuşma fiili hakikattir. Buradaki söz konusu kelâmın mecaza yorulmasına masdar tekidi mânidir. Tekit hakikat-mecaz ayırımında en iyi belirleyicilerden biridir. Hakikatte kıyas geçerli, mecazda ise geçersizdir. Bu sebeple, “Köye sor” (Yûsuf 12/82) mecazına kıyasla sahibini kastederek meselâ, “Kilime sor” denemez. Bir kullanımda aklen imkânsız olana isnat varsa bu isnat mecazdır. Meselâ, “Rabbin geldi” ifadesi (el-Fecr 89/22) mecazdır, çünkü rabbe “gelme” eylemi isnat edilmiştir, halbuki zât-ı ilâhiyyenin beşerî ölçüler dahilinde gelmesi aklen imkânsızdır.

Bir düşüncenin hem hakikat hem mecazla anlatımının mümkün olması durumunda genelde hakikat konumundaki ifade kullanılır. Ancak telaffuz, vezin, ka-fiye, secî, edebî sanat yönlerinden ve maksadı anlatma bakımından üstünse mecazi ifadeye gidilir. Ayrıca üç yararı sebebiyle mecazi ifadelerle yönelme olduğu ve onların hakikate tercih edildiği belirtilmiştir. Bunlar ittisâ’ (anlam genişlemesi, kelime hazinesinde artış), tekî ve teşbihtir (Süyûtî, I, 358-359).

Hakikat asıl, mecaz onun bir fer’idir. Bu sebeple her mecazın bir hakikatının bulunması zorunludur. Hakikat metbû, mecaz ona tâbi bir mânâ, hakikat melzum, mecaz ona ekli bulunan (lâzım) bir anlamdır. Bu durum mecazi kinayeden ayıran en önemli noktalardan biridir.

Mecazların oluşumuyla ilgili olarak kabul görmüş teoriye göre, diller ister insanlar tarafından ister ilâhî bildirim neticesinde ortaya konulmuş olsun ilk önce nesne ve olaylar gerçek mânalarıyla ifadelendirilmiştir. Sonraki zamanlarda insanlar bazı nesne ve olaylarda üstün vasıflar gözlemiş, bunlarla kendilerine benzeyen, fakat daha zayıf niteliğe sahip bulunan diğerleri arasında ilgiler kurmuştur. Aynı şekilde somut varlıklara ait isim, fiil ve anlamlar soyutlanıncından önce ortaya çıkıp iletişim alanında yerlerini almıştır. Çünkü duyu alanına giren varlık-

ların özellik ve nitelikleri hâfızada soyut olanlara göre daha belirgin ve güçlü bir yer tutar. İlerleyen zamanlarda insanlar somut varlıkların güçlü ve belirgin nitelikleriyle soyut varlıkların zayıf ve belirsiz nitelikleri arasında ilgiler kurup benzerlikler tesbit etmişlerdir. Böylece nesne ve olayların gerçek anlamlarının yanında mecazi mânaları teşekkül etmiştir. Artık “aslan” denilince bilinen yırtıcı hayvan anlamının yanında “korkusuz, cesur ve yiğit insan” anlamı, “ay” denilince parlak gök cisminin yanı sıra “parlak yüzlü kadın” anlamı oluşmuştur. Zamanla bu mecazi anlamların artmasına paralel olarak dillerin zenginleşmesinde mecaz en etkin rolü üstlenmiştir (Bekrî Şeyh Emîn, II, 71-75).

Belâgatla onun teşbih, mecaz, istiare gibi neveleri, insan aklının nesne ve olaylar arasında tesbit ettiği çeşitli semantik alâkaların ifadesi olduğundan evrensel-dir, dil ve edebiyatların ortak ürünüdür. Aristo'nun belâgat ve hitabete dair eseri olan *Retorik*'inde mecazın en önemli türü olan istiare ile teşbih konusunda yorum ve tahlile dayalı ayrıntılı bilgiler yer almaktadır (s. 168-193). Sözü edilen eserin incelenmesinden Aristo'dan çok önce belâgat, teşbih, istiare ve mecaz gibi konuların bilinmekte olduğu anlaşılmaktadır (a.g.e., s. 173).

İslâm âleminde mecaz ve hakikat üslûplarının ilk farkedilişi Kur'an metnindeki mecazi ifadeler hakkında ve kelâm âlimleri arasında görülür. Mu'tezile kelâmcıları, muhtelif âyetlerde yer alıp Allah'a yaratılmışlara özgü nitelikler nisbet eden ifadeleri mecazi yoruma tâbi tutmak suretiyle zât-ı ilâhiyyeyi bunlardan tenzih etmeye çalışmışlardır. Akfî mecaz üslûbuna ilk dikkat çeken âlim Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'dir (ö. 100/718 [?]). İbn Hanefiyye, *er-Risâle fi'r-red 'ale'l-Kaderiyye* adlı eserinde Kur'an'da Allah'a ait bir fiilin sebep alâkasıyla mah-lûka isnat edildiğine işaret etmiş ve bunun akfî / isnadî bir mecaz üslûbu oluşturduğunu belirtmiştir (van Ess, s. 105, 108-109).

Tesbitlere göre mecaz üslûbunu ilk yorumlayan ve bu konuda terim ortaya koyan dil âlimi Sîbeveyhi'dir (ö. 180/796). Sîbeveyhi mecazi üslûplar için “el-ittisâ' fi'l-kelâm, el-icâz ve'l-ihtisâr” terimlerini ortaya koymuş, mecaz üslûbunun ifade-deki temel fonksiyonunu açıkça belirtmiştir. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*'ında (III, 270-271) mecaz üslûbundaki ifadeler için “el-ittisâ' fi'l-luga”

ve “el-icâzet” terimlerini kullandığı gibi değişik alâkalarla oluşmuş akfî ve mürsel mecaz ifadelerini (I, 15; II, 15-16) ve istifham üslûbunun bazı mecazi anlamlarını (I, 23, 50, 202) doğru olarak yorumlamıştır. *Mecâzü'l-Kur'an* adlı eseriyle mecaz terimini ilk kullanan kişinin Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) olduğu kabul edilmekle birlikte kaynaklar onun çağdaşları Kutrub ve Ferrâ'nın da zamanımıza ulaşmayan *Mecâzü'l-Kur'an* adlı eserlerinden söz eder. Ebû Ubeyde belâgat, anlam bilimi, lügat ve nahiv yönlerinden izah, tefsir ve te'vil edilmesine ihtiyaç duyulan her türlü tabir ve ifade tarzı için mecaz tabirini kullanmaktadır; bu bir bakıma te'vil ve tefsir karşılığıdır. O, haziri mecazi için “muhtasar mecaz” tabirini ortaya koymuş (*Mecâzü'l-Kur'an*, I, 279) ve Kur'an'daki müşâkele örnekleri için mecazi te'viller yapmıştır.

Mecazi belâgat çerçevesinde ilk farke-den âlim Câhiz'dir. Câhiz mecazi, “dili konuşanların bir tevessüü olarak gerçek anlamı dışında kullanılan lafız” şeklinde anlamış ve teşbih, istiare gibi beyân ilmi nevelerini mecaz kapsamında görmüştür. İbn Kuteybe istiareyi “bir şeyi sebebi, mücâviri veya müşâkilinin adıyla isimlendirmek” şeklinde tanımlayarak mürsel mecazla karıştırdığı gibi bazı belîğ teşbih, akfî mecaz, müşâkele ve kinaye örneklerini de istiare saymıştır (*Te'vîlü'l-müşkili'l-Kur'an*, s. 135, 146, 147, 149, 154-155). Mecazın karşıtı olarak “hakikat” ve “asl” terimlerini ilk defa kullanan Müberred'dir (*el-Kâmil*, I, 45).

Hakikatin tanımını ilk yapan ve hakikatle mecazi bir arada ilk zikreden müellif İbn Cinnî'dir (ö. 392/1002). İbn Cinnî, anlam derinliği, pekiştirme, benzetme ve abartı özellikleri sebebiyle mecaza yönelme olduğunu, karîne ve delilsiz mecaza gidilemeyeceğini, dilde mecazların varlığının en güçlü kanıtının onda tekit üslûbunun yaygın biçimde kullanılması olduğunu, zira tekit üslûbuna yanılma ve mecazi anlama yoruma ihtimalini önlemek için başvurulduğunu ifade etmektedir. İbn Cinnî iyice düşünüldüğünde takdirde, “Zeyd oturdu” gibi oluşan sözlerin bile mecaz olduğunu, genelin anılarak özel bir oturma nevinin kastedildiğini belirtir. Ayrıca gerek Mu'tezile'yi gerekse İbn Kuteybe'yi, mecazi edebî ve estetik bir üslûp tarzı değil Allah'ı yaratılmışlara özgü niteliklerden tenzih etme vasıtası olarak görmelerinden dolayı eleştirir (*el-Haşâ'îs*, II, 442, 447-448, 451).

İbn Reşîk el-Kayrevânî mecazi “bir şeye mücâvirinin veya sebebinin adını vermek” şeklinde tanımlayarak istiare ve mürsel mecaz ayırımında ilk adımı atmıştır. Sonraki belâgatçılar onun tanımındaki birinci şıkka istiare, ikincisine mürsel mecaz demişlerdir. Abdülkâhir el-Cürçânî mecaz, istiare, teşbih ve temsil konularına geniş yer ayırmış, ilk defa derin yorumlar ve tahliller getirmiş, lügavî ve akfî mecaz taksimini ilk defa o yapmış, birçok istiare türünü keşfetmiş, mecazda lafzın değil anlamın nakledildiğini savunmuştur. Cürçânî tasrihî-meknî, aslî-tebaî istiare türlerini kesin çizgilerle ayırdığı gibi mürsel mecaz tabirinin ortaya konulmasına da ön ayak olmuştur (*Delâ'ilü'l-icâz*, s. 288, 293-303; *Esrârü'l-belâga*, II, 233-252). Ziyâeddin İbnü'l-Esrî mecazın karînesi hakkında ilk defa açık ve anlaşılır izahlar ortaya koymuştur. Tâceddin es-Sübki akfî mecaza “mülâbese mecazi”, Süyûtî “terkipte mecaz” adlarını da vermişlerdir. Sekkâkî akfî mecazi istiâre-i mekniyye kapsamında görerek ona beyân ilminde yer vermiş, Kazvînî ise isnada dayalı mecaz olduğundan akfî mecazi “isnatla mecaz” adıyla isnat bahsinde ele almıştır. Kazvînî, “gündüzü sâim, gecesi kâim” gibi örneklerde teşbihin iki tarafının da zikredilmiş olduğuna dayanarak Sekkâkî'nin akfî mecazi istiâre-i mekniyyeden saymasını eleştirmiştir. Mecazın akıl değil lügat meselesi olduğunu ileri süren Yahyâ el-Alevî mecaz-ı akfîyi lügavî mecazın mürekkeb nevinden sayar.

Bir kelime veya terkinin lügat anlamının nakline dayanan mecaza “lügavî mecaz” denir. Bir eylemin ilgisinden ilgisiz olana nakil ve isnat edilmesiyle oluşan mecaza da “akfî (isnadî) mecaz” adı verilir. Mecaz denince ilk akla gelen lügavî mecaz olup müfred ve mürekkeb olmak üzere ikiye ayrılır. Kelimenin aslî anlamından başka mânaya nakledilmesine dayalı müfred mecaz da istiare ve mürsel mecaz nevelerine ayrılır. Alâkası sadece benzeşme (müşâbehet) olan müfred mecaza istiare, alâkası değişik (serbest) olana da mürsel mecaz adı verilir. Abdülkâhir el-Cürçânî'nin bir ifadesinden esinlenerek mürsel mecaz terimini ilk ortaya koyan belâgatçının Sekkâkî olduğunu söylemek mümkündür. Kendisinden önceki müellifler onun çeşitli alâkalarını açıklamışlardır. Mürsel mecaz için otuzdan fazla alâka tesbit edilmiştir. Parçayı anıp bütünü kastetmek (cüz'iyet) ve tersi (külliyyet), sebebi anıp müsebbebi kastetmek (sebebiyyet) ve tersi (müsebbebiyyet), bir yeri

anıp içindekileri kastetmek (mahalliyyet) ve tersi (hâlliyyet), bir şeyi anıp onunla zıddını kastetmek (zıddiyyet), bir şeyle civarında olanı ifade etmek (mücâvere), bir şey önceki durumunun (kevn-i sâbık) veya daha sonra alacağı durumun (kevn-i lâhik) adını vermek, ibareye kelime katmak (ziyade mecazi) veya ibareden kelime düşürmek (hazif / noksan mecazi) gibi (bk. İSTİARE). Ayrıca bazı hazif icâzları mecaz türünden sayılır. Her hazif mecaz kapsamına girmez. Hazif sebebiyle kelime gerçek anlamı dışında bir anlamda kullanılıyorsa bu tür hazif mecaz kapsamına girer.

Aklî mecaz, fiili veya fiilimsiyi bir ilgiyle söz sahibine göre gerçek olmayan fâiline isnat etmektir. Gerçek fâile yapılan isnat ise aklî hakikattir. Bu tür mecaza, özneyüklem irtibatına dayalı olarak aklın tasarrufuyla oluştuğu için aklî mecaz adı verildiği gibi isnadî, hükmi, terkibî, nisbî mecaz, isnatta mecaz, mecazi isnat, ispatta mecaz, terkipte mecaz, cümlede mecaz, mülâbese mecazi gibi isimler de verilmiştir. Aklî mecazın en meşhur alâkaları şunlardır: 1. Zamâniyye: Fiili (fiilimsiyi) zamana isnat etme; 2. Mekâniyye: Mekâna isnat etme; 3. Sebebiyye: Sebebe isnat etme; 4. Fâiliyye: Meçhul fiili veya ism-i mef'ûlû fâile isnat etme; 5. Mef'ûliyye: Mâlûm fiili veya ism-i fâili mef'ûle isnat etme; 6. Âliyye: Fiili aletine isnat etme; 7. Cinsiyye: Ferdin yaptığı fiili cinse, kavme isnat etme; 8. Masdariyye: Fiili fâiline değil masdarına isnat etme; 9. Mücâvere (musâhabe): Fiili gerçek fâiline değil onun yakınına isnat etme. Aklî mecaza bir düşünceyi abartıyla vurgulama, özlü anlatım, hayal ve tasvir zenginliği gibi amaçlar için başvurulur (Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, s. 288).

İsnadın hakiki veya mecazi sayılmasında sözü söyleyenin inancı da belirleyici bir faktördür. "Doktor hastaya şifa verdi" cümlesini şifayı veren Allah olduğuna, doktorun buna sebep teşkil ettiğine inanan kimse söylerse mecazi isnat, böyle düşünmeyen biri söylerse hakiki isnat olur. "Bizi ancak zaman helâk etmekte" (el-Câsiye 45/24) âyetindeki isnat onu söyleyen dehriyye inancına uygun olduğundan hakiki, realiteye göre ise mecazidir. Kur'an'da ve özellikle akaidi ilgilendiren hadis metinlerinde mecaz ifadelerinin bulunup bulunmadığı hususu selef âlimleriyle kelâmcılar arasında tartışmalıdır (bk. MECÂZÜ'L-KUR'ÂN; MÜTEŞÂBİH).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 208-217, 330-334; Eflâtun, *Phaidros* (trc. Hamdi Akverdi), İstanbul 1943, s. 93-109; Aristoteles, *Retorik* (trc. Mehmet H. Doğan), İstanbul 1995, s. 158, 168-193, 196; Sibeveyhi, *Kitâbü Sibeveyhi* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1977, I, 53, 98, 169; II, 11 vd.; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut 1980, I, 15, 23, 50, 202; II, 15-16; III, 270-271; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzû'l-Kur'ân* (nşr. Fuat Sezgin), Beyrut 1401/1981, I, 279; II, 96; İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed es-Sakr), Kahire 1393/1973, s. 135-155; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm – Seyyid Şehhâte), Kahire 1376/1956, I, 45, 79, 118, 188; III, 1170; İbn Cinnî, *el-Haşâ'iş* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), II, 442, 447-457; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Şinâ'ateyn* (nşr. Müfid M. Kumeyha), Beyrut 1404/1984, s. 295-338; Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz* (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire 1384, s. 288, 293-303, 462; a.m.f., *Esrârü'l-belâğa* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1396/1976, II, 233-252; Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemhere* (Hâşimî), I, 113, 139; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-fulûm* (nşr. Naîm Zerzûr), Beyrut 1403/1983, s. 358-402; Ziyâeddin İbnü'l-Esir, *el-Meselû's-sâir* (nşr. Ahmed el-Havfî – Bedevî Tabâne), Kahire, ts. (Dâru nehdati Mısır), I, 105-112; II, 284; Şürûhu't-Telhiş, Beyrut, ts. (Dârü's-sürûr), IV, 2-20; Abdülvahîd b. Abdülkerîm ez-Zemlekânî, *el-Burhânü'l-kâşif 'an i'câzi'l-Kur'ân*, Bağdad 1394, s. 98; Hatib el-Kazvînî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, s. 392-455; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâzü'l-mütezzammin li-esrâri'l-belâğa*, Beyrut 1402/1982, I, 46-63, 77-103; Teftâzânî, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1309, s. 348-349; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 254-255; Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'i'hâ* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütüb il-Arabiyye), I, 355-368; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 571; Mustafa Sâdık er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Kahire 1954, I, 180; J. van Ess, *Anfange Muslimischer Theologie*, Beyruth 1977, s. 105, 108-109; Abdülazîm İbrâhîm M. el-Mut'înî, *el-Mecâz fî'l-luğa ve fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire 1405/1985, tür.yer.; M. Bedrî Abdülcelil, *el-Mecâz ve eşeruhû fî'd-dersi'l-luğavî*, Beyrut 1406/1986, tür.yer.; Abdülfettâh Basyûnî, *'İlmü'l-beyân*, Kahire 1408/1987, s. 136-240; Mahmûd Sa'd, *Mebâhişü'l-beyân 'inde'l-uşûliyyîn ve'l-belâgiyyîn*, İskenderiye 1989, s. 35-110; Bekrî Şeyh Emîn, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1990, II, 71-75; Hikmet Akdemir, "Kur'an-ı Kerim'de Mecazın Varlığı Problemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Şanlıurfa 1998, s. 59-90.

İSMAİL DURMUŞ

□ FIKIH. Belâğatın bir dalını teşkil eden ve bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kurallarından bahseden beyân ilminin konusu olmakla birlikte -nasların anlaşılması ve irade beyanlarının yorumundaki etkisi dolayısıyla- bazı fıkıh usulü eserlerinin lafız bölümlerinde de ele alınan mecaz, "bir karîne ve alâka-

ya binaen hakiki mânasının dışındaki bir anlamda kullanılan lafız" şeklinde tanımlanır (Şevkânî, s. 49). Fukaha metoduna göre kaleme alınan usul kitaplarında lafzın vazolunduğu mânada kullanılıp kullanılmadığına göre yapılan ayırım içerisinde incelenen mecaz, "lafzın vazedildiği mânada kullanılması" anlamına gelen "hakikat"ın zıddı olduğu gibi yine aynı ayırım içinde yer alan, fakat başka bir açıdan yapılan sarîh-kinaye nitelemesindeki kinayeden de farklıdır (bk. KİNAYE).

Fıkıh usulü müellifleri de Arap diliyle ilgili eserlerde olduğu gibi hakikat ve mecaz kelimelerinin sözlük ve terim anlamlarına, maksadın anlatılmasında -lafızların gerçek mânasında kullanılması asıl olmakla birlikte- bunları mecazi anlamda kullanmaya yönelten maddî (lafzî) ve mânevî sebepler bulunduğuna temas ederler; bir lafzın mecazi anlamda kullanıldığına hükmedebilmek için varlığı gereken karînelerden, mecazi anlama geçişi sağlayan alâka (münâsebe, ittisâl) çeşitlerinden, hakikat ve mecazi ayırt edici ölçülerden (yk. bk.) geniş biçimde söz ederler. Bu arada mecazi anlam taşıyan her kelimenin bir de hakiki anlamı bulunması gerektiği halde her hakikatin bir de mecazi mânasının bulunmasının zorunlu olmadığına dikkat çekerler (Cessâs, I, 46-50, 359-370; Şemsüleimme es-Serahsî, I, 170-187; Gazzâlî, I, 341-345; Alâeddin es-Semerkandî, s. 367-393; Şevkânî, s. 52-59). Bu terminolojinin nasların anlaşılması ve irade beyanlarının yorumundaki rolüne şunlar örnek gösterilebilir: Kur'an-ı Kerim'deki "boyun âzadı" ifadesinde (en-Nisâ 4/92) kölenin bir cüzü olan "boyun" (rakabe) kelimesi zikredilmiştir. Bununla gerçek anlamın kastedilmesinin mümkün olmadığı ve boyun ile köle arasında cüz'îlik-küllîlik ilişkisi bulunduğu dikkate alınarak bu ifadeyle köle âzadının kastedildiği sonucuna ulaşılır. Benzerlik dışında bir alâka söz konusu olduğu için bu bir mecâz-ı mürseldir. Buna karşılık belde-nin savunmasında kahramanlık gösterip şehid düşen bir kimsenin çocukları lehine yapılan vasiyette o şehidden -isim verilmeden- "aslan" diye söz edilmişse kastedilen kişiyle aslanın hakiki anlamı arasında -cesaret açısından- benzerlik ilişkisi bulunduğu için bu bir istiaredir.

Mecazın hükmü konusunda usulcüler öncelikle, mümkün olduğu sürece sözün hakiki mânasına yorulması ve mecaza gidilmemesi gerektiğine ve hakikatle mecazın çatışması durumunda hakikat anlamının tercih edileceğine dikkat çekerler.